

Foto's Frans van Aarle

Arnoud-Jan Bijsterveld

Radicaal voor het levensverhaal

Geschiedenis als narratieve verwerking¹

‘The past is never dead. It’s not even past. All of us labor in webs spun long before we were born, webs of heredity and environment, of desire and consequence, of history and eternity.’

William Faulkner (1897-1962), *Requiem for a Nun* (1951).

‘If understanding is impossible, knowing is imperative, because what happened could happen again. Consciences can be seduced and obscured again – even our consciences. For this reason, it is everyone’s duty to reflect on what happened.’

Primo Levi (1919-1987), *If This Is a Man* (vertaling van *Se questo è un uomo*, eerste editie 1958).

‘History is not the past. It is the present. We carry our history with us. We *are* our past.’

James Baldwin (1924-1987), in de documentaire van Raoul Peck, *I Am Not Your Negro* (2016).

‘Competitive victimhood is no way to make friends.’

Meriel Schindler, *The Lost Café Schindler. One Family, Two Wars and the Search for Truth* (London 2021) 108.

‘Klaarblijkelijk zijn wij als mensen geen zelfstandige wezens die, meritocratisch, de enige oorzaak zijn van ons eigen geluk of ongeluk. Uit de intensiteit van mijn reactie [op het aantreffen in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging van dossiers op de familienamen van zijn ouders en schoonouders – A]B] blijkt dat wij mensen, op een diep niveau, deel zijn van een sociaal geheel dat mensen uit heden én verleden omvat.’

Paul van Geest in *Trouw*, 10 januari 2025.

Mijnheer de rector magnificus, lieve familie en vrienden, beste collega’s en studenten, gewaardeerde aanwezigen,

Vijfentwintig jaar geleden sprak ik hier mijn inaugurele rede uit, getiteld *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw*.² Hierin hield ik een pleidooi voor het opnieuw inhoud, vorm en vooral betekenis geven aan het Brabantse verleden, weg van de clichés over het arme, het Bourgondische, of het rijke roomse Brabant.

- 1 Arnoud-Jan Bijsterveld sprak deze rede in verkorte vorm uit op vrijdag 2 mei 2025 ter gelegenheid van zijn afscheid als bijzonder hoogleraar Cultuur in Brabant in sociaal-wetenschappelijk en historisch perspectief, met inbegrip van de volkscultuur, aan Tilburg University. Ter nagedachtenis aan mijn ouders Frans Bijsterveld (1932-2024) en Ton Bijsterveld-Claessens (1938-2024).
- 2 Inaugurele rede Katholieke Universiteit Brabant [Tilburg en 's-Hertogenbosch 2000]; herdrukt in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 270-309; en geactualiseerd in Arnoud-Jan Bijsterveld, *Maakbaar erfgoed. Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009) 17-51.

Sindsdien heb ik met velen, professionals en liefhebbers, gestalte kunnen geven aan dit programma. In de 45 jaar die verstreken sinds de start van mijn studie, heb ik veel kamers van het huis van de geschiedenis verkend. Dat deed ik door eigen onderzoek van de vroege middeleeuwen tot en met het recente verleden, maar meer nog tijdens de begeleiding van 26 inmiddels gepromoveerden en nog eens een tiental promovendi. Met hen heb ik me verdiept in de archeologie, landschaps- en cultuurgeschiedenis van de middeleeuwen, de politieke, cultuur- en religiegeschiedenis van de zestiende tot en met de twintigste eeuw, de sociaaleconomische geschiedenis en historische demografie van de negentiende en twintigste eeuw, en in de ontwikkeling van regionale en culturele identiteiten, vrijwel steeds met een focus op (Noord-)Brabant.

In de afgelopen vijftien jaar verschoof mijn eigen onderzoeksfocus naar de geschiedenis van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog. In 2010, op een dood punt, begon ik aan de zoektocht naar het levensverhaal van Bertram Polak. Hij werd in 1918 geboren in Tilburg en in 1942 in Auschwitz vermoord. Hij groeide op in het huis waarin Hans en ik sinds 2000 wonen. De zoektocht groeide uit tot een levensveranderende geschiedenis, voor mij en voor anderen. Ik leerde op een nieuwe manier kijken naar mijn vak. Voor het eerst deed ik onderzoek waarvan ik de directe impact zag op levende mensen, bovenal Bertrams familieleden, van wie zijn neef Fred met zijn vrouw Carol hier vandaag aanwezig is. Het leek alsof zij al die jaren hadden gewacht op iemand die eindelijk antwoord zou geven op de vragen waarmee zij worstelden. Dat er een historicus in hun huis woonde, zagen zij als meer dan een toevalstreffer; voor mij werd het een onontkoombare opdracht.³ Dit riep de nodige de verwarring bij me op omdat ik niet als psycholoog of therapeut in de wieg ben gelegd en geleerd had me gevoelsmatig te distantiëren van mijn onderzoeksobject.

Een voorbeeld: tijdens haar bezoek aan ons huis in 2014 zegt een zestigjarig lid van de tweede generatie van de familie Polak dat zij en haar moeder dankzij mij kunnen praten over vroeger. Ik weet niet wat ik hierop moet zeggen. Ze legt uit: omdat ik haar familiegeschiedenis heb uitgezocht, staat die niet langer als een muur tussen hen in. Als kind dat kort na de emigratie van haar ouders in Israël is geboren, was er letterlijk niet eens een taal om over het verleden te praten: haar vader was een Duitse Jood die Auschwitz-Monowitz had overleefd, haar moeder was in 1940 uit Tilburg gevlucht. Haar ouders spraken thuis Nederlands met elkaar, maar die taal mocht zij niet gebruiken. Haar ouders spraken dan weer amper Hebreeuws, terwijl zij die taal op school leerde. Mijn reconstructie zorgde voor een gemeenschappelijke taal en een gedeeld verhaal.

Niet weten is erger dan wel weten

Achteraf zie ik dat onze gezamenlijke zoektocht naadloos aansluit bij wat mij al jarenlang drijft in mijn fascinatie voor het verleden: de vraag naar de rol die 'gewone mensen' spelen in de geschiedenis en, omgekeerd, welke impact de grote geschiedenis heeft op 'gewone' levens.⁴ Door de reacties van Bertrams nabestaanden leerde ik een belangrijke les: het niet kennen van het verleden is erger dan er wel weet van hebben.⁵ Ik begreep dat ik hieraan als historicus kan bijdragen: het niet-weten opheffen en veranderen in een verhaal over het verleden dat gedeeld kan worden binnen en tussen generaties. Dit sluit aan bij hetgeen de afgelopen kwarteeuw mijn taak was als bijzonder hoogleraar regionale geschiedenis: te weten komen welke rol kennis van het verleden speelt in de manieren waarop mensen zich identificeren met elkaar en met de plek waarop ze wonen. Centraal staat de vraag hoe

individuele en collectieve identiteiten tot stand komen met een beroep op geschiedenis. Geschiedenis kan mensen verbinden met hun eigen verleden en zodoende met elkaar.

Dat zijn geen loze kretten in de huidige tijd. Alleen vanuit contact, connectie en context kunnen we leren wat mensen beweegt en tot verbinding komen.⁶ Zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau constateert, heeft een samenleving baat bij saamhorigheid: mensen voelen zich dan veiliger en met elkaar verbonden, ongeacht achtergrond, overtuiging of status. Onderling vertrouwen is goed voor economische groei, welzijn en welbehagen.⁷ Uiteindelijk vormt op kennis van het verleden gestoelde verbondenheid een belangrijke bouwsteen van solidariteit, burgerschap en vertrouwen in instituties, en hiermee voor het functioneren van democratie en rechtsstaat.⁸ Hoewel we die saamhorigheid en stabiele basis uit alle macht zoeken, lijken we van elkaar te vervreemden doordat we onze groepsidentiteit eng afbakenen, mede omdat we de geschiedenis zien als het verhaal van slachtoffers en daders. Beter is het samen de verantwoordelijkheid te nemen voor het verleden, hoe pijnlijk ook, van het slavernijverleden en kolonialisme tot Holocaust en migratie. Dat begint met kennis nemen van dat verleden, en met kennis bedoel ik dan in waarheid gefundeerd weten, geen mythes of vage veronderstellingen. De Duitse Alexandra Senfft, zelf kleindochter van een oorlogsmisdadiger, pleit ervoor dat mensen zich door historisch onderzoek 'systematisch hun eigen familiegeschiedenis eigen maken (...) om niet te blijven hangen in vage gevoelens die geen gefundeerd en feitelijk ankerpunt hebben en daarom nauwelijks verwerkt kunnen worden.'⁹

Levensgeschiedenissen als uitgangspunt

Onderzoek van persoonlijke levensgeschiedenissen speelt hierin een sleutelrol. Vanmiddag wil ik aan de hand van drie uitgangspunten pleiten voor het documenteren en bestuderen van levensverhalen om zo bij te dragen aan de verwerking van traumatische geschiedenissen die blijvend doorwerken in onze samenleving. Hierbij herneem ik zaken die ik de afgelopen jaren heb geschreven en gezegd over de betekenis van geschiedenis voor onze maatschappij, mede gevoed door het publieke debat in de media en door jarenlang leentjebuur spelen bij filosofen en sociologen.¹⁰ Ik hoop van harte dat ik op deze manier, samen

- 3 Die mondde uit in de film *Hier was Bertram* van Jeroen Neus en Carine van Vugt van Stichting Verhalis uit 2012 (op youtu.be/hn5rpk6jFE) en de boeken *House of Memories. Uncovering the Past of a Dutch Jewish Family* (Hilversum 2016) en *Ons huis. Op zoek naar een Joodse familie in Tilburg* (Hilversum 2020).
- 4 Door mij onder meer verwoord in 'Ten geleide. De twintigste eeuw: de eeuw van het levensverhaal' in: Truus Stevens, *Over honderd jaar is alles voorbij. Brieven uit de crisistijd 1928-1936*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland (Tilburg 2005) 9-22.
- 5 Arjen van Lil, "Mensen moeten niet op hun geheimen blijven zitten", *Impact Magazine. Over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen* 7 nr. 3 (2023) 26-29; Saskia Goldschmidt, *Na de oorlog. Hoe kinderen van overlevenden de Tweede Wereldoorlog met zich meedragen* (Amsterdam 2025).
- 6 Zoals het motto luidt van mijn zus Door Bijsterveld (zie noot 11).
- 7 Sociaal en Cultureel Planbureau, Isolde Woittiez e.a., *Samenleven in de toekomst. Een verkenning naar sociale cohesie bij een veranderende bevolkingssamenstelling in 2050* (Den Haag 2024) op www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2024/12/10/samenleven-in-de-toekomst/Onderzoek+Samenleven+in+de+toekomst.pdf (geraadpleegd 13 februari 2025).
- 8 Annelieke Drogendijk en Bart Nauta, 'Leren van de geschiedenis, werken aan een gemeenschappelijke toekomst', *Impact Magazine. Over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen* 7 nr. 3 (2023) 19-22. Volgens Hans Goslinga, 'Nederland zit opnieuw in een groeistuipt', *Trouw* 29 oktober 2022, is Nederland 'op zoek naar een identiteit die het individu weer verbindt met de gemeenschap en de natie bestemming geeft.' Hij pleit – aldus Stevo Akkerman, 'We hebben geen geduld meer voor de vragen achter de vragen', *Trouw* 2 november 2022 – 'een synthese van het collectieve denken en de individuele zelfredzaamheid'.
- 9 Alexandra Senfft, *Der lange Schatten der Täter. Nachkommen stellen sich ihrer NS-Familiengeschichte* (München, Berlin en Zürich 2016) 9-10.
- 10 Arnold-Jan Bijsterveld en Moniek Hover, m.m.v. Femke Klein, 'Van Crossroads naar Brabant Remembers. 75 Personal life changing war stories en de zoektocht naar zorgvuldigheid', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 159-173; Bijsterveld, *Ons huis*, 14-21, 389-407; idem, 'Herinneringen iken en herijken' in: Peter Baas, Truus Wertheim-Cahen en Arnold-Jan Bijsterveld, *En de naaste als jezelf. Harry Holla* (s-Hertogenbosch 2022) 230-239.

met u, in de komende jaren een bijdrage kan blijven leveren aan het vernieuwen van de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog.¹¹

Het eerste uitgangspunt is een observatie van Frank van Vree. In 2002 stelde hij dat ‘het individuele verhaal nog de enige betrouwbare bron van identiteit en moraliteit lijkt te zijn in een samenleving die leidende metaverhalen ontbeert.’¹² Waar de ‘natuurlijke’ verbinding tussen mensen door religie of ideologie is weggefallen, gaan mensen op zoek naar nieuwe verbindende verhalen.¹³ Ze vinden die vaak in een gedeeld verleden dat bottom-up, vanuit levensverhalen, opnieuw wordt opgebouwd.

Ten tweede constateerde Willem Frijhoff (1942-2024) in 2011 dat vooral traumatische herinneringen het fundament vormen voor collectieve identiteitsvorming. Hij ziet herinnering, trauma, toe-eigening en identiteit als de sleutelbegrippen waarmee hedendaagse historici werken.¹⁴ Wat ons van het verleden rest, zijn herinneringen in tastbare en immateriële vorm. Het is de opdracht van de historicus die te verzamelen, hiermee gebeurtenissen te reconstrueren en te contextualiseren, en deze ten slotte weer te geven in tekst, beeld en/of geluid. Dat vergt deskundigheid en wetenschappelijke zorgvuldigheid. Want geschiedenis bedrijven is een vak, een wetenschap.

Het is onmogelijk het verleden ongedaan te maken of alles wat ooit gebeurd is te beschrijven, maar historici kunnen wel bijdragen aan de manieren waarop we dat verleden verwerken en een plaats geven. De meerwaarde van geschiedenis – als wetenschappelijke discipline en bezigheid in de vrije tijd – is dat zij niets meer én niets minder oplevert dan de tijd- en plaatsgebonden interpretatie en betekenisgeving van het verleden.

Mijn derde aanknopingspunt is de wijze les van Bram de Swaan uit 2014 in het hoogoplopende debat over de vraag wat de gemiddelde Nederlander wist of had kunnen weten van de Jodenvervolging.¹⁵ Volgens hem is het noodzakelijk zich een voorstelling te vormen van wat mensen in een tijd van massavernietiging doormaken als daders, omstanders, slachtoffers en helpers. Hierbij vraagt hij zich af of niet ‘langzamerhand het moment (is) gekomen om de Nederlanders van toen niet meer aan te klagen of vrij te pleiten in het algemeen, maar te achterhalen hoe zij op zoveel verschillende manieren en met zoveel tegenstrijdigheid die verschrikkelijke periode hebben meegemaakt.’ Dat is een zinvol perspectief omdat het mensen van nu de kans geeft inzicht te krijgen in de tegenstrijdigheden waarmee mensen destijds reageerden op wat om hen heen gebeurde.

Voorbij goed en fout?

Nog altijd denken en debatteren mensen en media over het oorlogsverleden – en in het verlengde hiervan ook over andere traumatische geschiedenissen – in het allang achterhaalde frame van goed versus fout.¹⁶ Beter dan ons te fixeren op de schuldvraag is het om ons morele oordeel op te schorten: de vraag die historici zich stellen is niet of mensen goed of fout waren, dader of slachtoffer, maar in welke context en in welke omstandigheden zij tot hun keuzes en daden kwamen. Evenmin als wij nu, konden mensen destijds de consequenties van hun keuzes volledig overzien. Het doel van geschiedschrijving is mensen van nu in staat te stellen zich in te leven in de levens en ervaringen van mensen van toen, zodat we kunnen reflecteren op de manier waarop mensen destijds tot hun afwegingen en keuzes kwamen, als les voor onszelf.

In plaats van als een rechter een oordeel te willen vellen over het verleden, is het de taak van de historicus de context te schetsen waarin mensen destijds tot hun besluiten en daden kwamen. Niet om hun handelen of hun lijden te bagatelliseren of te vergoelijken, want uiteraard was het handelen van daders vaak ronduit onmenselijk en het lijden van slachtoffers hartverscheurend. Het gaat erom om menselijk gedrag, hoe gruwelijk, dom of bekrompen ook, te zien als het gevolg van menselijke keuzes, als keuzes die ook wij zouden kunnen maken. Als historici kunnen we immers achteraf het grotere geheel overzien en zien we de gevolgen van menselijk handelen in het verleden. Dat konden – of

- 11 Bij het schrijven van deze afscheidsrede deed ik mijn voordeel met wat ik leerde van collega's en vrienden. Ik bedank mijn Tilburgse collega's Thomas Decreus, Tjeerd van de Laar, Jenny Slatman en Ruud Welten – niet voor niets filosofen – en Maurits Huijbrechtse, historisch onderzoeker bij het Nederlands Veteraneninstituut, Inez Schelfhout, psychotherapeut bij ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, mijn echtgenoot Hans Harbers en mijn zussen Elleke en Door Bijsterveld, van wie de eerste werkzaam is als kinder- en jongeretherapeut en de tweede als gedragswetenschapper en orthopedagoog werkt met getraumatiseerde mensen.
- 12 Frank van Vree, 'Auschwitz and the Origins of Contemporary Historical Culture. Memories of World War II in European Perspective' in: Attila Pok, Jorn Russen en Jutta Scherrer, red., *European History. Challenge for a Common Future* (Hamburg 2002) 202-220, 217. Zie nu ook Frank van Vree, 'Stemmen uit de duisternis. Over getuigen en egodocumenten' in: idem, *Nederland en de herinnering aan de Jodenvervolging 1945-2024* (Almere 2024) 211-252, 245-248, waar hij de term 'morele getuigen' gebruikt, ontleend aan Avishai Margalit, *The Ethics of Memory* (Cambridge MA en London 2002; tweede druk 2003) 147-182.
- 13 Peter Romijn, *De Lange Tweede Wereldoorlog, toen en nu. Oorlogsgeschiedenis, herinneren, herdenken. Jaartheme 2024* op www.4en5mei.nl/app/uploads/2023/12/Jaartheme_2024.pdf (geraadpleegd 3 maart 2025).
- 14 Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011) 7.
- 15 Abram de Swaan, 'Klaag heel Nederland niet meer aan om de Holocaust', *NRC Handelsblad* 14 juni 2014; geciteerd in Bijsterveld, *Ons huis*, 16. De discussie werd gevoerd naar aanleiding van Bart van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot'. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).
- 16 J.C.H. Blom, *Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?* (Amsterdam 2007); Marloes Zwagerman, 'Foute boel', *Trouw Tijdgeest* 8 februari 2025.

wilden – mensen destijds niet.¹⁷ Bovendien zijn mensen tegenstrijdige wezens, gevangen in het dilemma tussen twee leidende impulsen: zelfbehoud en empathie.¹⁸ Mensen opereren per definitie in morele ambiguïteit.

Het gevolg is dat de menselijke geschiedenis, net als ons eigen leven, een aaneenschakeling is van ervaringen van voldoening en geluk naast schuld en pijn. Zoals gezegd zijn het vooral de collectieve ervaringen van lijden die de identiteit van groepen en gemeenschappen bepalen. Inherent aan het meemaken van traumatische ervaringen is dat ze leiden tot schroom en schaamte en zodoende tot zwijgen en verzwijgen.¹⁹ Dat kan generaties aanhouden en zodoende ook degenen treffen die zelf geen deelgenoot waren van het aangedane of opgelopen trauma. Naast de ervaringen van vervolging en geweld in de Tweede Wereldoorlog geldt dit bijvoorbeeld ook de geschiedenis van de slavernij, waarvan de littekens meer dan 150 jaar na het wettelijke einde ervan voelbaar blijven. Maar ook andere ingrijpende gebeurtenissen – oorlogen, kolonialisme, economische crises, migratie, de teloorgang van de maakindustrie, natuurrampen en pandemieën – hebben een blijvende impact op onze samenleving en bepalen hoe we onszelf zien als onderdeel hiervan.²⁰

Intergenerationeel trauma en het doorbreken van het zwijgen

Dit wordt intergenerationeel trauma genoemd: mentale wonden die van de ene op de andere generatie worden overgedragen.²¹ Dat de overdracht van oorlogstrauma's van generatie op generatie een rol speelt aan de slachtofferkant, zoals bij nazaten van Holocaustslachtoffers, weten we al langer.²² Maar naarmate de taboes slijten, zien we dat er ook aan de zogenaamde daderkant sprake is van intergenerationeel trauma, bijvoorbeeld doordat gezinnen van NSB'ers uit elkaar werden gerukt en kinderen buiten de veilige context van het gezin en zonder ouders opgroeiden.²³ Dit had en heeft zijn weerslag op hun verdere leven én dat van hun kinderen. Op dit punt raken de ervaringen van de nakomelingen van slachtoffers en daders elkaar.

Vanwege schuld- en schaamtegevoelens heerste en heerst in gezinnen in beide groepen een zwijgcultuur, met desastreuze gevolgen.²⁴ Want wanneer doorgemaakte ervaringen niet bespreekbaar zijn, vindt er geen verwerking plaats en kunnen mensen er hun hele leven last van houden. De historicus Rick Blom, die onderzoek deed naar kinderen en kleinkinderen van Nederlanders die collaboreerden, constateert wat er gebeurt als er wél gepraat wordt: 'Als nazaten van collaborateurs over hun familieverleden gaan praten, dan komen ze er pas achter dat zo ongeveer iedereen zegt: jou treft geen blaam. Het gevoel gaat nooit helemaal weg denk ik, maar ik merk dat de mensen die echt over hun problemen praten, meer ruimte in hun hoofd krijgen.'²⁵

Een voorbeeld: Wilhelmina G. Ter Braake (1920-2013) uit Den Bosch was bewaakster in Kamp Vught en later in Auschwitz.²⁶ Haar zoon kreeg dit pas na haar dood te horen van de journalist Harm van Atteveld, die onderzoek deed naar de negen Nederlandse vrouwen en vijftien mannen die bewaker waren in Auschwitz.²⁷ Ik geef hier het gesprek weer met haar zoon, in *Een Vandaag* van 25 januari 2025.

Zoon: 'Omdat ik het pas gehoord heb nadat ze overleden was in 2013, nu heb ik die last, zo voelt het in ieder geval wel.'

Interviewer: 'Maar jij bent toch niet verantwoordelijk voor wat je moeder heeft gedaan?'

Zoom: ‘Nee, dat kun je zeggen, maar om een of andere reden blijft het iets wat mij persoonlijk treft ook. Dat kan ik niet beredeneren, dat is een gevoel. (...) Ik moet zeggen, wat mij heel erg helpt is het van me af schrijven en dat gaat me ook helpen om het te kunnen vertellen, om het te kunnen openbaren naar degenen die mij na staan, mensen die me lief zijn en dat is de volgende stap die ik nu neem.’

Dat het doorbreken van het zwijgen zo kan uitwerken, is ook mijn ervaring. Zo vaak spreek ik mensen – ouderen maar ook mijn eigen studenten – die nog altijd bezig zijn met de ervaringen van generaties voor hen en hieraan actief een vorm willen geven.²⁸ Ze zoeken naar een manier om greep te krijgen op het verleden van ouders, grootouders of andere familieleden. Ze hebben daarvoor een verhaal nodig met een kop en een staart en een duiding, met een ander woord: een narratief, ofwel ‘een betekenisgevend verhaal dat culturele en persoonlijke dimensies van een gebeurtenis verweeft in de dynamische constructie van een zelfbeeld’.²⁹ Het individuele levensverhaal komt tot stand binnen of tegen de achtergrond van zo’n narratief, als een gedeelde maatschappelijke context. Het is in de constructie van dergelijke narratieven dat historici een bijzondere rol spelen. Hierover gaat deze afscheidsrede: over het belang van geschiedbeoefening voor de verbinding van mensen van nu met elkaar via kennis en inzicht in hun eigen, persoonlijke én gezamenlijke geschiedenis.

- 17 Hiermee sluit ik aan bij het pleidooi van J.C.H. Blom, *Hoe was het mogelijk? De Holocaust in de context van de Tweede Wereldoorlog. Cleveringarede uitgesproken door Prof. dr. J.C.H. Blom aan de Universiteit Leiden op 26 november 2010* (Leiden 2010) 14.
- 18 Stevo Akkerman, ‘De taal van de politiek’, *Trouw* 18 september 2024, citeert Stefan Hertmans in de podcast *Zwijgen is geen optie* op zwijgenisgeenoptie.be/stefan-hertmans/ (november 2019; geraadpleegd 8 januari 2025).
- 19 Zie bijvoorbeeld de pakkende reconstructie van zijn familiegeschiedenis aan de hand van dossiers in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) door Jos Verlaan, ‘Ergens in die strafdossiers zat mijn eigen familie verborgen’, *NRC* 14 en 15 september 2024, op www.nrc.nl/nieuws/2024/09/13/ergens-in-die-strafdossiers-zat-mijn-eigen-familie-verborgen (geraadpleegd 18 februari 2025).
- 20 Arjen van Lil en Bart Nauta, ‘Voorbij de grenzen van trauma’, *WO2 Onderzoek uitgelicht* 12 nr. 5 (2023) op www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/leven-met-oorlog/voorbij-de-grenzen-van-trauma/ (geraadpleegd 20 februari 2025). Zie voor de gevolgen van de afbraak van de textielindustrie in Tilburg voor persoonlijke levens Maarten van Riel, *Het verdriet van Tilburg. Een persoonlijke geschiedenis* (Amsterdam 2025).
- 21 Zie voor dit en het volgende Daan Appels, ‘Tachtig jaar na de bevrijding is de Tweede Wereldoorlog nog steeds een gevoelig thema. Hoe kan een oorlog zelfs een mensenleven later zulke reacties teweegbrengen?’ (23 januari 2025), op www.nemokennislink.nl/publicaties/nog-altijd-bezig-met-de-oorlog/ (geraadpleegd 3 februari 2025). Hij verwijst naar het onderzoek van Inez Schelfhout, klinisch psycholoog bij ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. Zie ook het lemma ‘Transgeneratieel trauma’ op nl.wikipedia.org/wiki/Transgeneratieel_trauma (geraadpleegd 12 februari 2025); voor een reviewartikel: Fred Chou en Marla J. Buchanan, ‘Intergenerational Trauma: A Scoping Review of Cross-Cultural Applications from 1999 to 2019’, *Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy* 55 no. 3 (2021) (doi.org/10.47634/cjcp.v55i3.71456).
- 22 Patricia Dashorst, Trudy M. Mooren, Rolf J. Kleber, Peter J. de Jong en Rafaele J.C. Huntjens, ‘Intergenerational consequences of the Holocaust on offspring mental health: a systematic review of associated factors and mechanisms’, *European Journal of Psychotraumatology* 10 nr. 1 (2019) 1654065 (DOI: 10.1080/20008198.2019.1654065).
- 23 Bart Nauta doet promotieonderzoek naar ‘dadertrauma’ aan de Universiteit Utrecht en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum: ‘De psychosociale nasleep van ouderschap. Promotieonderzoek Bart Nauta’ op arq.org/projecten/de-psychosociale-nasleep-van-daderschap (geraadpleegd 20 februari 2025).
- 24 Johannes Reitter, *Ein Mantel des Schweigens. Der Umgang mit der NS-Geschichte in Opfer- und Täterfamilien* (Wien en Köln 2022).
- 25 Geciteerd in Appels, ‘Tachtig jaar na de bevrijding’. Zie Rick Blom, *Vader zat bij de SS. Gesprekken met kinderen van Nederlandse SS’ers* (Driebergen 2023).
- 26 Bert Oomen, *Daders en drijfveren. Kamp Vught 1943-1944* (Zutphen 2025), bijlagen; ‘Wilhelmina Gerridina Ter Braake’ op oorlogvoorderechter.nl/naam/?id=7968 (geraadpleegd 26 januari 2025).
- 27 Harm van Atteveld en Stijn Reurs, ‘Verlieft op de vijand’ (6 januari 2025), aflevering 3 van *De Nederlandse bewaaksters van Auschwitz* op open.spotify.com/episode/4i7hlobzfv79a61nw4uda9 (geraadpleegd 25 januari 2025).
- 28 Hierover is inmiddels veel gepubliceerd. Een recent voorbeeld: Sabine Apostolo en Gabriele Kohlbauer-Fritz, red., *Die Dritte Generation. Der Holocaust im familiären Gedächtnis* (Leipzig 2024). Gerlov van Engelshoven doet onderzoek naar de stilte en het zwijgen van postkoloniale generaties als vorm van *empowerment* (Elke Veldkamp, ‘Over stilte valt heel veel te zeggen’, *NWO Onderzoek editie* 16 (herfst 2024) 16-19).
- 29 Beatriz Macías Gómez-Estern en Manuel L. de la Mata Benítez, ‘Narratives of migration. Emotions and the interweaving of personal and cultural identity through narrative’, *Culture & Psychology* 19 nr. 3 (2013) 348-368 (doi.org/10.1177/1354067X13489316), hier 348; Beatriz Macías Gómez-Estern, ‘Narrative as a Sense-making Tool in the Construction of Migrants’ Identities. Approaching Emotions’, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 173 (February 2015) 168-175 (DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.02.048), hier 169; geciteerd in Bijsterveld, Hover en Klein, ‘Van Crossroads naar Brabant Remembers’, 167.

Slachtofferitis

We leven in een tijd waarin geschiedenis, dat wil zeggen onze meerstemmige interpretatie van het verleden, leidt tot verdeeldheid. Individuen, activisten, media en politici interpreteren het verleden om de eigen identiteit af te zetten tegen die van anderen. Hoewel we in de jaren negentig afscheid leken te hebben genomen van de *grand narratives*, die nationale, etnische en religieuze groepen moesten legitimeren, zijn de afgelopen jaren nieuwe narratieven opgekomen die eerder verdelen dan verbindend werken. Groepen en gemeenschappen eisen terecht een aandeel op in de geschiedenis en wijzen op hun structurele achterstandspositie in de samenleving en in het dominante geschiedbeeld, zoals vrouwen, LHBTI'ers, migranten, nakomelingen van slaafgemaakten, nazaten van het koloniale verleden en vertegenwoordigers van zogenaamd lagere sociale klassen. Wanneer het maatschappelijk en politiek handelen vervolgens wordt bedreven vanuit de etnische, reli-

gieuze, regionale, seksuele of genderidentiteit van een groep en op basis van een gedeelde ervaring van maatschappelijk onrecht, spreken we van identiteitspolitiek.³⁰

Opvallend vaak wordt hun legitieme strijd voor een aandeel in de nationale reflectie op het verleden geframed als een opkomen voor de slachtoffers van onderdrukking. Dat is op zich heel begrijpelijk. Maar slachtofferitis – de term werd in 1999 gemunt door socioloog J.A.A. (Jacques) van Doorn (1925-2008)³¹ – houdt ook de geschiedschrijving, geschiedbeleving en herinneringsculturen in zijn greep. Iedereen lijkt tegenwoordig slachtoffer en getraumatiseerd door een verleden van achterstelling en uitbuiting, oorlog en vervolging. Sommige hedendaagse Bosschenaren beschouwen zichzelf nog altijd als slachtoffers van de val van 's-Hertogenbosch in 1629, zo bleek in 2024.³² Zonder slachtofferschap geen identiteit. Toch kent deze competitie in leed geen winnaars, want je maakt geen vrienden wanneer je verloren levens tegen elkaar denkt te kunnen verrekenen.³³

Zoals historicus Bas Kromhout stelt: 'Het "trauma" dient om een groepsidentiteit te versterken met nadruk op slachtofferschap.' Hij maakt er korte metten mee: 'Publieke aandacht voor zwarte bladzijden uit de geschiedenis heeft (...) niets met traumaverwerking te maken. Geschiedenis is geen therapie. Maar sociale groepen gebruiken de historische herinnering om een bepaald narratief naar voren te brengen, en om sociale en politieke doelen te bereiken. Zij willen het verleden niet afsluiten, maar roepen het telkens opnieuw op. Het leidt in het gunstige geval tot meer begrip en gelijkheid tussen bevolkingsgroepen. Maar in het ongunstige geval tot bevestiging van een polariserend denken in slachtoffers versus daders.'³⁴

Ook Martin Bossenbroek zet zich in zijn 'pamflet' *Kolonialisme!* af tegen deze 'historische tunnelvisie', het 'instrumentaliseren' van geschiedenis 'om hedendaagse maatschappelijke opvattingen te onderbouwen', niet gericht op 'historische waarheidsvinding' maar om een verhaal te vertellen over onderdrukking, verdriet, leed, woede en intergenerationeel trauma.³⁵ Geschiedenis bedrijven ontaardt dan in collectieve boetedoening terwijl het – en hier citeert hij Gert Oostindie en Adriaan van Dis – zou moeten gaan om het ontwikkelen van een bredere, inclusieve blik op het verleden, met "meer ruimte" (...) "voor andere mentaliteiten, andere godsdiensten, andere sentimenten, andere oorlogsherinneringen, andere ideeën over schoonheid en beschaving" en "andere ervaringen".³⁶ Janice Deul, auteur van een boek over het waarom van het herdenken en vieren van de afschaffing van de slavernij, verwoordt pakkend haar afkeer van 'ellendeverhalen': 'Ik vind het zo vervelend dat we nog steeds niet verder komen dan het delen van die persoonlijke ervaringen en frustraties. Het moeten wéér die verhalen van mensen van kleur zijn die laten zien hoe erg het was. We weten inmiddels wel hoe erg het was! Ik zou willen dat we voorbij de traumaporno gaan en een structurele aanpak kunnen bedenken om met herdenken om te gaan.'³⁷

30 'Identiteitspolitiek – Betekenis en kenmerken', op *Historiek* (21 november 2024) op historiek.net/identiteitspolitiek-betekenis-kenmerken-definitie/100735/ (geraadpleegd 28 februari 2025).

31 J.A.A. van Doorn, *HP/de Tijd* 12 maart 1999.

32 Frans van Gaal, René Kok en Kees van den Oord, *Gehavend en vernederd. 's-Hertogenbosch in de Tachtigjarige Oorlog* ('s-Hertogenbosch 2024), aan de kaak gesteld in Jan van Oudheusden, 'Gehavend en vernederd, toe maar! Over herdenken en/of vieren van een historische gebeurtenis', in *Brabant* 15 nr. 4 (2024) 74-79.

33 Meriel Schindler, *The Lost Café Schindler. One Family, Two Wars and the Search for Truth* (London 2021) 108.

34 Bas Kromhout, 'Geschiedenis is geen traumatherapie', *NRC* 20 mei 2021 op www.nrc.nl/nieuws/2021/05/20/geschiedenis-is-geen-traumatherapie-a4044293 (geraadpleegd 3 februari 2025).

35 Martin Bossenbroek, *Kolonialisme! De vloek van de geschiedenis* (Amsterdam 2024) 11-12.

36 Bossenbroek, *Kolonialisme!*, 15-16, met verwijzing naar Gert Oostindie, *Rekenschap. Het koloniale verleden, excuses en herstel* (Amsterdam 2023) 127-128, 158; Adriaan van Dis, *De kolonie mept terug. Over witte arrogantie en voortschrijdend inzicht: een denk-oefening en leesreis* (Amsterdam 2024) 82.

37 Amber Dujardin, "Na Ruttes komma, dat is nú", *Trouw Tijdgeest* 29 juni 2024; Janice Deul, *Keti Koti. Waarom we de afschaffing van de herdenking moeten herdenken en vieren* (Amsterdam 2023).

Voorbij slachtofferschap

Inderdaad is exclusieve nadruk op slachtofferschap funest, hoe legitiem verwijten over historische achterstelling ook zijn. In de woorden van Bossenbroek: 'Morele criteria worden verheven boven de professionele, analytische waarneming. Er wordt met oogkleppen op naar de geschiedenis gekeken.'³⁸ Ook Hans van der Jagt onderstreept dat een historicus niet primair een activist is en niet op voorhand oordeelt, maar wil begrijpen.³⁹ Een historicus moet 'historiseren', gedegen onderzoek doen van primaire en secundaire bronnen en de nadruk leggen op de historische context, uitmondend in een vernieuwend narratief.

Wat zijn mijn bezwaren tegen het gebruik van het verleden voor het creëren van een slachtofferidentiteit? In de eerste plaats impliceert nadruk op slachtofferschap bijna steeds het aanwijzen van daders. Slachtofferitis creëert zodoende maatschappelijke tegenstellingen of houdt ze in stand. Door zichzelf als (eeuwig) slachtoffer neer te zetten, wijst men met een beschuldigende vinger daders aan, die excuses, eeuwig berouw, ja herstelbetalingen verschuldigd zijn. Het dader-slachtoffernarratief belemmert een werkelijk begrip van het verleden en doet afbreuk aan hetgeen de meesten van ons beogen: elkaar vinden over de scheidslijnen van het verleden heen.

Vervolgens doet de focus op slachtofferschap geen recht aan de complexiteit van het verleden, waarin de afbakening tussen slachtoffer en dader nooit haarscherp is.⁴⁰ Terecht pleitte Marc van Berkel, bijzonder hoogleraar Holocausteducatie, in 2024 in zijn oratie ervoor 'meer aandacht te besteden aan aspecten van ouderschap, een perspectief dat voor volgende generaties een aanvulling kan vormen op het nu alom aanwezige slachtofferperspectief waarmee velen zich identificeren.'⁴¹ Een kritische reflectie op ouderschap doet recht aan de complexiteit van het verleden en draagt bij aan het besef dat 'veel van de geweldplegers in naam van de nationaalsocialistische ideologie "normale mensen" waren'. Hiervoor is het wel nodig de categorieën van slachtoffers en daders niet allereerst door een morele bril te bezien, zodat er oog komt voor de soms vage grens tussen beide.

Ook als het gaat om verzet in de Tweede Wereldoorlog, zien we nu hoe diffuus dit begrip in werkelijkheid is. Collaboratie en verzet waren vaak communicerende vaten. 'Vormen van collaboratie en verzet (...) ontstonden regelmatig in reactie op elkaar', aldus Lennert Savenije.⁴² Volgens Liesbeth van der Horst, directeur van het Verzetsmuseum, bestond het verzet 'uit een kluwen van door elkaar lopende groepen. Je hebt mensen die aan de ene kant collaboreerden en aan de andere kant verzet pleegden. Of eerst in het verzet zaten en daarna collaboreerden.'⁴³ Een tragisch voorbeeld is het Nederlandse paar Willy Kramer (1908-1943) en Jacoba S. Maschkow-Menso (1904-1970): zij werden na verzetsactiviteiten gearresteerd en liepen over. Uit geldelijk gewin lokten zij Bertram Polak en zijn vrienden in december 1941 naar Scheveningen met de belofte hen op een schip naar Engeland te zetten. In plaats hiervan leverden ze hen uit aan de Haagse politie en de *Sicherheidsdienst*.⁴⁴

Het verleden terugbrengen tot een van slachtoffers versus daders, goed tegenover fout, leidt ook tot de steeds weer herhaalde oproep het verleden te zuiveren, het met terugwerkende kracht ongedaan of onschadelijk te maken door de verhalen over kwaad en de perspectieven van daders te verwijderen, te vernietigen en te cancelen.⁴⁵ Mensen denken soms zelfs dat archieven getuigenissen en dossiers over onrecht zouden moeten vernietigen. Een voorbeeld is het recente verzoek van iemand om het dossier over haar vader in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging te vernietigen omdat hij, voormalig dwangarbeider in Duitsland, na de oorlog vrijgepleit werd.⁴⁶ Nu kan de tegen deze persoon geuite beschuldiging van mogelijke collaboratie in retrospectief inderdaad heel onrechtvaardig

zijn, maar dat legitimeert nog niet die gegevens dan maar te vernietigen. De realiteit is dat de historische werkelijkheid gelaagd, complex en soms paradoxaal is. Het gevolg van deze eenzijdige blik is een reductionistisch beeld van het verleden.

Tot slot – en hier het belangrijkste – miskent de exclusieve nadruk op slachtofferschap de *agency* van onderdrukten en vervolgd. Het exclusieve frame van daders versus slachtoffers maakt van de eersten onmenselijke en van de laatsten passieve, willoze objecten van de geschiedenis. Dit ontnemt mensen de kans werkelijke kennis van het verleden op te doen en hieraan elementen te ontleen die kunnen leiden tot een positief zelfbeeld, voorbij slachtofferschap. Tijdens mijn onderzoek naar de kleine Joodse gemeenschap in Tilburg voor en tijdens de oorlog frappeerden mij de vooruitziende blik, de morele moed en de actieve inzet voor vluchtelingen en vervolgd, bijvoorbeeld door de vader en de oom van Bertram Polak. Slechts vier dagen na Hitlers machtsovername op 30 januari 1933 schreef zijn oom Alfred, op dat moment hoofdredacteur van het zionistische weekblad *De Joodsche Wachter*, een vlammend commentaar. Hierin verweet hij de andere Joodse weekbladen een veel te voorzichtige en zelfs onpartijdige houding in te nemen. Hij vroeg zich af of de redactie van die bladen, ‘wanneer zij meent dat de maat vol is, de hand (zal) opsteeken en Hitler bevelen: tot hier en niet verder?’⁴⁷ Bertrams vader Hans werd datzelfde jaar de drijvende kracht achter de Tilburgse afdeling van een landelijke vereniging ‘tot steun aan noodlijdende Joden in het Buitenland’, die zich richtte op vluchtelingen uit Duitsland, Oostenrijk en Oost-Europa.⁴⁸ Hoezo als lammeren naar de slachtbank?⁴⁹ Kortom, we moeten het verleden niet de maat nemen maar luisteren naar de meerstemmigheid van historische levensgeschiedenissen, waarin ieder verhaal ertoe doet en een nuance toevoegt.

Een filosofisch kader

We zouden in het exclusieve frame van het dader-slachtofferperspectief een vorm kunnen zien van wat filosofen epistemische onrechtvaardigheid ofwel kennisonrecht noemen.⁵⁰ Een te eenzijdige focus of een vooroordeel verhindert dan de overdracht van kennis.⁵¹ Hierin worden twee vormen onderscheiden: getuigenisonrecht en interpretatieonrecht. Het eerste ontstaat wanneer een getuige niet geloofd wordt omdat de luisteraar er stereotiepe vooroordelen op nahoudt over de spreker. Een voorbeeld is het verhaal van het Joodse jongetje Louk

38 Bart Funnekotter en Jeroen van der Kris, “Het wordt tijd om een punt te zetten achter de slavennijdiscussie”, *NRC12* en 13 oktober 2024.

39 Hans van der Jagt, ‘Postkoloniale geschiedschrijving, imperialisme en de ballade van Jan Breman’, *BMGN. Low Countries Historical Review* 138 nr. 4 (2023) 55-71 (DOI: 10.51769/bmgn-lchr.18308), 67-68.

40 Zie bijvoorbeeld Aline Pennewaard, *Van kleermaker tot Kapo. De oorlog van een Duits-Joodse vluchteling* (Amsterdam 2018).

41 Marc van Berkel, *Funderend Verleden – Holocausteducatie in de 21e eeuw* (oratie uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Holocausteducatie aan de Radboud Universiteit Nijmegen, 4 juli 2024).

42 Lennert Savenije, *Nijmegen, collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd* (Nijmegen 2018) 405.

43 *Trouw* 3 maart 2025. Reactie op Mirjam Lange-Schoemaker en Paul van Tongeren, red., *Een land in verzet. Hoe een miljoen mensen opstonden tegen de nazi's* (Amsterdam 2025).

44 Arnoud-Jan Bijsterveld, *Voor een bontjas, een gouden ring en een vleugel. Het verraad van Bertram Polak en zijn vrienden* (in voorbereiding).

45 Maria Grever, *Wankele sokkels. Omstreden monumenten in de openbare ruimte* (Amsterdam 2023), over de roep om standbeelden en straatnamen van omstreden ‘helden’ uit het straatbeeld te doen verdwijnen.

46 Ingezonden brief in *Trouw* 8 januari 2025.

47 Bijsterveld, *Ons huis*, 103-104.

48 Bijsterveld, *Ons huis*, 117.

49 Ben Braber, *Omdat ik geen lam voor de wolven wil zijn. Joods verzet in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2025).

50 Met dank aan mijn collega dr. Tjeerd van de Laar.

51 Voor dit en het volgende zie Lianne Tijhaar, ‘Woede is nodig om de gaten in onze kennis te dichten’ (10 maart 2023) op www.lianne-tijhaar.nl/mijnartikelen/ (geraadpleegd 28 mei 2024), die verwijst naar Miranda Fricker, *Epistemic injustice. Power and the ethics of knowing* (Oxford en New York 2007).

de Liever (1939-2023), die in het najaar van 1944 als vijfjarige met een vijftigtal andere opgepakte onderduikkinderen vanuit Westerbork in Bergen-Belsen en Theresienstadt belandde.⁵² Hij vertelde na terugkeer in Nederland dat hij tijdens de thuisreis met de trein olifanten, leeuwen en andere wilde dieren had gezien. ‘Niemand geloofde hem. En dat zat (...) Louk behoorlijk dwars.’ Hij werd beschouwd als een kinderlijke fantast. Later bleek dat zijn verhaal klopte: ‘de trein was gestopt omdat de machinist eerst een stilstaande trein met circusdieren naar een ander spoor moest rangeren. En zo zag de jonge Louk wel degelijk wilde dieren en was het geen fantasie, zoals zijn biologische ouders ten onrechte veronderstelden.’

Interpretatie-onrecht ontstaat wanneer de conceptuele kaders die we als samenleving hanteren om onszelf te begrijpen, tekortschieten. Als iemands traumatische ervaring buiten die kaders valt, zijn er geen woorden om die te beschrijven, te verhelderen, laat staan te delen met anderen. Dit is een lot dat veel Holocaustoverlevenden en van de Indische kampen trof, maar bijvoorbeeld ook een rol speelt in het onbegrip dat nazaten van het slavernijverleden kunnen ervaren: wat hen kwelt, wordt door de goegemeente niet herkend en erkend. Vaak wordt dit geweten aan discriminatie, vooroordelen of gebreken in wat iemand wel en niet wordt geacht te weten of te kennen.⁵³ Niet voor niets wordt dan al snel gezegd dat ‘het onderwijs’ dit onrecht of deze onwetendheid moet oplossen. Nu worden onderwerpen als het slavernijverleden en de Holocaust weliswaar wel degelijk als onderdeel van het onderwijscurriculum gedoceerd, maar de manier waarop dit gebeurt, gaat kennelijk voorbij aan de eigen interpretatiekaders van leerlingen en studenten. Goedbedoelde educatieve en publieksprojecten om de geschiedenis van onderdrukking en vervolging in beeld te brengen blijven te vaak hangen in het dader-slachtoffernarratief. Hiermee wordt nakomelingen de kans ontnomen betrouwbare, op hun persoonlijke levensgeschiedenis toegesneden kennis van het verleden te verwerven. Hieraan zouden ze inzichten kunnen ontlenen die van een geschiedenis van slachtofferschap een geschiedenis maken van veerkrachtige personen met autonomie, ondanks hun geknechte status.⁵⁴

We kunnen een voorbeeld nemen aan historica Annejet van der Zijl, door recensenten gekroond tot ‘koningin van de literaire non-fictie’. Haar doel is de *agency* in het leven van mensen bloot te leggen: in haar visie wordt iemands levensloop bepaald door ‘een troostrijke mix van maakbaarheid, genen en geluk’.⁵⁵ ‘Haar toon is optimistisch: je kunt het heft in eigen hand nemen maar het lot doet ook een duit in het zakje.’ En: ‘Ik wil mythes ontrafelen en er een mens van vlees en bloed voor teruggeven.’

Narratieve verwerking van trauma

Een radicale keuze voor de bestudering van levensverhalen legt de paradoxen en ambivalenties bloot die inherent zijn aan het leven als mens. Door levensverhalen te kaderen in een narratief, dus te plaatsen in een context in tijd en ruimte en te voorzien van betekenis, kunnen we mensen hun *agency* teruggeven: hun handlingsruimte, dat wil zeggen hun vrijheid en mogelijkheid om te kiezen en te handelen, en hun veerkracht. We zien dan ook beter hoe en in welke omstandigheden hun die werd ontnomen of die werd gereduceerd tot een *choiceless choice*: een keuze zonder alternatieve opties.⁵⁶ In de afgelopen jaren heb ik ingezien dat geschiedenis bedrijven met een focus op levensverhalen kan bijdragen aan wat intellectuele of narratieve verwerking (in het Engels: *intellectual of narrative coping*) van een collectief trauma wordt genoemd.

Deze begrippen vergen toelichting. Bij trauma, letterlijk wond, gaat het om ervaringen die zo pijnlijk en ingrijpend zijn dat ze leiden tot een blijvende pijn bij degene die ze heeft

ondergaan. Dit trauma kan zelfs worden doorgegeven aan volgende generaties. Collectief trauma is de ontwrichting die een groep mensen of een gemeenschap ervaart als gevolg van gezamenlijk ondergane gebeurtenissen die door hun omvang en gevolgen verwoestend uitwerken en onderdeel worden van het collectief geheugen.⁵⁷ De reactie hierop is een dynamisch sociaal proces gericht op de constructie van betekenis ofwel betekenisgeving. Dit laatste proces wordt ook wel aangeduid als cultureel trauma, door de socioloog Jeffrey Alexander gedefinieerd als het collectieve proces waarin mensen en gemeenschappen verschrikkelijke gebeurtenissen verwerken die een onuitwisbaar stempel drukken op het collectief bewustzijn en zodoende fundamenteel doorwerken op hun toekomstige identiteit.⁵⁸

Collectief trauma is geen collectieve psychische aandoening: psychologisch gezien kan een trauma alleen individueel ervaren worden. Niet iedereen is er daarom van overtuigd dat collectief trauma bestaat, laat staan dat geschiedenis kan bijdragen aan de verwerking ervan.⁵⁹ Toch kunnen bepaalde gebeurtenissen wel degelijk leiden tot een collectieve herinnering die een verlamme, ontwrichtende impact heeft op opeenvolgende generaties. Hoe kan het anders dat historische fenomenen als slavernij, kolonialisme, oorlog, genocide maar ook migratie, economische crises en rampen ook na vele generaties als pijnlijk worden ervaren en leiden tot schuld- en schaamtegevoelens en een negatief zelfbeeld?

Omdat trauma alleen op persoonlijk niveau bestaat, zal een psycholoog zeggen dat traumaverwerking alleen individueel kan plaatsvinden.⁶⁰ In narratieve therapie die zich richt op traumabehandeling, worden mensen uitgenodigd om hun levensverhaal te construeren en zo te herschrijven dat het een verhaal wordt waarmee ze zich kunnen identificeren. Deze identificatie werkt helend. Het werk van een historicus beweegt zich niet op dit therapeutische vlak en beoogt dan ook geen individuele of collectieve heling. Bas Kromhout stelt terecht: 'Geschiedenis is geen traumatherapie'.⁶¹

Wat een historicus wel kan bijdragen aan begrip en verwerking van het traumatische verleden, is hierover een betekenisgevend narratief te ontwikkelen waarin individuele ervaringen als vertrekpunt worden genomen en hierin worden ingepast. De optelsom en vergelijking van persoonlijke en familieverhalen draagt bij aan de vorming van een pluri-form narratief over het trauma en zodoende aan verwerking. Het gaat er dan niet om de uiteenlopende ervaringen van mensen onder één noemer te brengen, maar om nuance, ambiguïteit en meerduidigheid centraal te stellen. Zo constateren onderzoekers van oorlog en vervolging steeds weer dat de categorieën van daders, slachtoffers, meelopers, helpers en omstanders weliswaar nuttige analytische instrumenten zijn, maar dat bijna geen mens tot één categorie is terug te brengen.

52 'Louk de Liever' op oorlogsverhalen.com/oorlogsverhalen/louk-de-liever/ (geraadpleegd 11 februari 2025).

53 Zie het onderscheid in drie vormen van *discriminatory epistemic injustice* in A.C. Nikolaidis, 'A Third Conception of Epistemic Injustice', *Studies in Philosophy and Education* 40 (2021) 381-398 (doi.org/10.1007/s11217-021-09760-1).

54 Peter Seixas, 'Historical Agency As A Problem For Researchers In History Education', *Antiteses* 5 nr. 10 (2012) 537-553 (DOI: 10.5433/1984-3356.2012v5n10p537); Gijs van Gaans, Geerte Savenije, Carla van Boxtel en Arnoud-Jan Bijsterveld, 'The multi-narrative history class: students' orientation in time and their diverse social identities', *BMGN – Low Countries Historical Review*, in voorbereiding.

55 Anne Janssens, 'Een nerd in feestverpakking. Non-fictiekoningin Annejet van der Zijl', *Vrij Nederland* 24 maart 2012.

56 Het concept *choiceless choice* werd geïntroduceerd door Lawrence L. Langer, 'The Dilemma of Choice in the Deathcamps', *Centerpoint. A Journal of Interdisciplinary Studies* 4 nr. 14 (Fall 1980) 222-231.

57 Gilad Hirschberger, 'Collective Trauma and the Social Construction of Meaning', *Frontiers in Psychology* 9 (2018) 1441 (DOI: 10.3389/fpsyg.2018.01441); 'Historical Trauma' op en.wikipedia.org/wiki/Historical_trauma (geraadpleegd 3 februari 2025).

58 Jeffrey C. Alexander, 'Toward a Theory of Cultural Trauma' in: idem e.a., ed., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley etc. 2004) 1-30, 1. Zie ook Willem Frijhoff, 'Traumatische herinnering. Bij wijze van inleiding', *Leidschrift* 28 (2013) 7-24.

59 Kromhout, 'Geschiedenis is geen traumatherapie'.

60 Ik bedank collega Jenny Slatman voor haar waardevolle suggesties bij dit en het volgende.

61 Kromhout, 'Geschiedenis is geen traumatherapie'.

Traumaverwerking door ‘factie’

Traumaverwerking is een individueel proces waarin de emotionele, psychologische en lichamelijke effecten van traumatische ervaringen verwerkt worden, zoals boosheid, schaamte, herbeleving of een verstoorde omgang met andere mensen. Psychologen en geestelijk verzorgers onderscheiden dienovereenkomstig verschillende manieren om trauma te verwerken, zoals emotionele, fysieke en intellectuele verwerking.⁶² In de eerste strategie leert iemand om te gaan met de gevoelens die het trauma oproept, in de tweede met de lichamelijke gevolgen. Intellectuele of narratieve verwerking draait om het ontwikkelen dan wel construeren van een verhaal waarin een persoon het ondergane leed en slachtofferschap in een min of meer logisch verhaal onder woorden brengt zodat hij/zij erover kan praten.⁶³ Er moeten soms letterlijk woorden worden gevonden om herinneringen aan het onzegbaar leed, de beschamende vernedering en het onuitsprekelijk verdriet van radicaal kwaad bespreekbaar te maken.⁶⁴ Een werkelijk trauma is immers niet in woorden te vatten.⁶⁵ Maar hoe kan een historicus dan bijdragen aan traumaverwerking door het creëren van een narratief, een verhaal in woorden met een kop en een staart en dat duiding biedt?

Ik grijp hier terug op Frijhoff, die stelt dat iedere representatie van het verleden het resultaat is van selectie, ordening en duiding. Hij schreef dat ‘historici (...) de moeilijke taak (hebben) om analytisch feit en fictie te ontwarren en tegelijk een aannemelijk beeld van de geschiedenis te reconstrueren dat als zodanig een nieuwe vorm van fictie zal zijn, of liever gezegd, van ‘factie’.⁶⁶ Frijhoff laat ruimte voor subjectiviteit, bijvoorbeeld wanneer hij schrijft: ‘Geschiedenis is verleden dat in het spel van herinneren en vergeten door elk van ons, u en ik, wordt toegeëigend.’⁶⁷

In zijn essay *Is geschiedenis fictie?* gaat Ilja Leonard Pfeijffer een stap verder. Hij beantwoordt zijn vraag met een volmondig ja, mits hiermee de zoektocht naar ‘samenhangende verhalen in de historische werkelijkheid’ bedoeld wordt.⁶⁸ Vervolgens onderstreept hij ‘de empathische kracht’ hiervan en stelt hij dat fictie ‘de potentie heeft om de waarheid dichter te naderen dan consciëntieus bronnenonderzoek ooit zal vermogen. Empathie is cruciaal voor begrip. Dat geldt (...) in het bijzonder voor historisch onderzoek.’

Hiermee vraagt Pfeijffer van de historicus dat zijn of haar verhalen coherent zijn, blijk geven van diens vermogen tot empathie en de lezer in staat stellen zich in te leven, zich te verplaatsen in de handelende mens in het verleden. Empathische geschiedschrijving voorziet historische gebeurtenissen en ervaringen van context en duiding. Hiermee raakt de historische representatie aan kunst en literatuur, waarvan wordt aangenomen dat zij in staat zijn traumatische ervaringen te verbeelden en te verwoorden.⁶⁹

‘Factie’ of zelfs fictie, empathie en verbeelding: het zijn niet de instrumenten waarmee ik als historicus ben opgeleid. Toch ben ik er gaandeweg van overtuigd geraakt dat historici de *comfort zone* van de analytische, gedistantieerde blik moeten verlaten willen ze betekenisvol zijn.⁷⁰ Ze mogen actief en persoonlijk geïnvolveerd raken, het is mij ook overkomen. Bij de bestudering van levensgeschiedenissen is dit onontkoombaar: op het niveau van het levensverhaal wordt iedereen, ook de onderzoeker, onvermijdelijk geraakt. De kunst is het die empathie een sleutel te laten zijn tot betekenisgeving en begrip van het verleden.⁷¹

De literatuurwetenschapper Ernst van Alphen onderzocht in 1997 hoe de verschrikkingen van de Holocaust worden verbeeld in kunst en literatuur. Hij stelt dat de tot dan toe heersende voorkeur voor een ‘feitelijke’, historische representatie van de Holocaust boven een fictionele (*imaginative*) weergave vooral wordt ingegeven door morele overwegingen die de zeggingskracht van kunst en literatuur over de Holocaust miskennen.⁷² Maar om

extreem trauma weer te geven schieten taal en een focus op feitelijkheid tekort en is juist verbeeldingskracht nodig.⁷³ Op basis van psychologische inzichten laat Van Alphen zien dat het gangbare narratieve geheugen een voorstelling geeft van het verleden in de vorm van een verhaal dat je kunt navertellen.⁷⁴ De traumatische ervaring is daarentegen een herbeleving: het verhaal wordt keer op keer beleefd in plaats van verteld en de verteller heeft geen controle over het verhaal. In de parafrase van Femke Brockhus: ‘De heftige gebeurtenis is niet opgeslagen als een herinnering, waardoor het geen geschiedenis kan worden en er dus van “navertellen” geen sprake kan zijn. De grens tussen het verleden en heden raakt hierbij zoek: het verleden is het heden. Wie een trauma oploopt, komt zo vast te zitten in een narratief vacuüm, waarin de traumatische gebeurtenis niet in heldere gedachten kan terugkomen, als een verhaal, maar toch altijd op de achtergrond aanwezig is.’⁷⁵

Van Alphen noemt dit een *failed experience*, omdat de traumatische gebeurtenis niet kan worden getransformeerd tot een herinnering, een verbeelding van het verleden met een narratieve structuur, die kan bijdragen aan identiteitsvorming op individueel én collectief niveau. De meesten van ons leven met het idee dat ons leven een continuüm is dat als een verhaal verteld kan worden, zo leert ons bijvoorbeeld Douwe Draaisma, psycholoog en kenner van het menselijk geheugen.⁷⁶ We ontwikkelen met terugwerkende kracht een doorlopend narratief over ons leven waarin alles, keuzes en keerpunten, pijnlijke en gelukkige gebeurtenissen, schijnbaar op hun plaats vallen. Juist dat besef is doorbroken bij degenen die een diep trauma hebben opgelopen.

Om desondanks betekenis te geven aan heftige ervaringen, is een narratief, discursief kader nodig, niet als een accurate afspiegeling van de werkelijkheid – want die is niet in woorden uit te drukken – maar wel als een interpretatie, een inkadering van de ervaringen, omdat ze anders niet herinnerd en niet gedeeld kunnen worden.⁷⁷ In navolging van

- 62 Zie bijvoorbeeld Sjaak Körver, *Spirituele coping bij longkankerpatiënten* (dissertatie Tilburg University 2013) 88-111; Tom Attig, ‘Questionable Assumptions About Assumptive Worlds’ in: Jeffrey Kauffman, ed., *Loss of the Assumptive World: A Theory of Traumatic Loss* (New York en London 2002) 55-70, 63.
- 63 Inez Schelfhout, *Splijting en integratie. Inspiratielezing over leven met oorlog* (z.p. [2022]). Hierin beantwoordt zij de vraag hoe om te gaan met oorlogservaringen als volgt (p. 6): ‘Er zijn geen antwoorden. Er zijn enkel zoektochten en beschrijvingen in een poging recht te doen aan het vinden van een eigen verhaal en betekenis.’ En (p. 16): ‘Historische feiten zijn daarbij van belang, ze creëren context waar vanuit het verhaal en de betekenisverlening kan ontstaan.’
- 64 Margalit, *The Ethics of Memory*, 168. Zie over ‘traumaliteratuur’ als traumaverwerking Femke Brockhus, ‘Uit het zwijgen gedrukt’ [recensie van Alma Mathijssen, *Onderland* (Amsterdam 2024)], *NRC 2* augustus 2024.
- 65 Vergelijk Arthur Frank, *The Wounded Storyteller. Body, Illness, and Ethics* (Chicago 1995; tweede druk 2013). Hierin spreekt hij – uit eigen ervaring – over het ongestructureerde verhaal dat zijn ernstige ziekte als eerste bij hem opriep en dat vervolgens een nieuw evenwicht moest vinden in een volgend verhaal. Met dank aan Jenny Slatman.
- 66 Willem Frijhoff, ‘Dutchness in fact and fiction’ in: Joyce D. Goodfriend, Benjamin Schmidt en Annette Stott, ed., *Going Dutch. The Dutch Presence in America, 1609-2009*. *The Atlantic World* 15 (Leiden en Boston 2008) 327-358, 329.
- 67 Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 7.
- 68 Ilja Leonard Pfeijffer, *Is geschiedenis fictie?* (Amsterdam 2024) 35. Voor het door elkaar lopen van fictie en non-fictie in geschiedschrijving: Ger Groot, ‘Wie liegt de waarheid?’, *NRC Handelsblad* 25 april 2020.
- 69 Ik noem als voorbeeld het briljante werk van Christian Boltanski (1944-2021): Bernard Billène e.a., ed., *Christian Boltanski. Faire son temps* (Paris 2019). Zie Ernst van Alphen, *Caught by History. Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and Theory* (Stanford CA 1997) 149-175 en in algemene zin over de rol van kunst en literatuur in herdenkingscultuur: Liesbeth Hoeven, *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz* (Hilversum 2015).
- 70 Bijsterveld, *Ons huis*, 401-407.
- 71 Tyson Retz, *Empathy and History. Historical Understanding in Re-enactment, Hermeneutics and Education* (New York and Oxford 2018; 2022 tweede druk); Thomas August Kohut, *Empathie in der Geschichtswissenschaft. Einführendes Verstehen der menschlichen Vergangenheit* (Frankfurt am Main 2023), besproken door Martin Klüners op *H-Soz-Kult*, 20.12.2023, www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-137121 (geraadpleegd 22 februari 2025).
- 72 Van Alphen, *Caught by History*, 3, 17, 33.
- 73 Van Alphen, *Caught by History*, 43, 45.
- 74 Van Alphen, *Caught by History*, 36. Ik ontleen deze kernachtige verwoording aan Brockhus, ‘Uit het zwijgen gedrukt’.
- 75 Brockhus, ‘Uit het zwijgen gedrukt’.
- 76 Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografisch geheugen* (Groningen 2001).
- 77 Van Alphen, *Caught by History*, 59.

Holocausthistoricus Saul Friedländer gaat Van Alphen na welke vormen van *emplotment* van de Holocaust mogelijk zijn, dat wil zeggen in welke narratieve kaders deze kan worden begrepen.⁷⁸ Van Alphen noemt dit inkaderen historisering en stelt dat deze nooit leidt tot ‘objectieve geschiedenis’, omdat deze ten dienste staat van de collectieve herinnering. Als zodanig is geschiedenis onvermijdelijk moreel en politiek gekleurd en een afspiegeling van de agenda van de historicus. Er is volgens hem geen geschiedschrijving van de Holocaust zonder subjectieve lading, omdat het begrijpen van het verleden afhangt van de betekenis die eraan gegeven wordt. Betekenisgeving van gebeurtenissen is dus voorwaardelijk voor herinneren.

Een narratief kader voor levensverhalen

We leren hieruit dat een narratief kader essentieel is om greep te krijgen op een traumatisch verleden. Het zal mede hierom zijn dat historici en auteurs van literaire non-fictie hun werken steeds vaker baseren op levensverhalen en familiegeschiedenissen, omdat die ‘een ideaal haakje voor de wereldgeschiedenis’ bieden.⁷⁹ Vaak belichten ze de ambigue kanten van het familieverhaal.⁸⁰ Mede hierom is de representatie of narratieve vorm waarin geschiedenis wordt gegoten, steeds vaker (bewegend) beeld en geluid, zoals een film, documentaire of podcast, vaak online beschikbaar.⁸¹

Maar ook hiervoor geldt dat de inbreng van de vakhistoricus onontbeerlijk is, want historische betrouwbaarheid en toetsbaarheid blijven essentieel. Hoe belangrijk het verhalende kader ook is, een historicus zal ervoor terugschrikken fictieve elementen toe te voegen en bijvoorbeeld historische personages iets in de mond te leggen wat niet in bestaande bronnen is terug te vinden.⁸² Voorts is een goed historicus zich ervan bewust dat de persoonlijke stem van de vertolker weliswaar onontkoombaar is, maar nooit mag leiden tot al te subjectieve of gekleurde geschiedschrijving.⁸³ Om deze reden schrik ik ook terug voor emotionalisering in geschiedschrijving: empathie of inleving gaat over begrijpen en is rationeel; medelijden of medeleven (*sympathy*) is affectief en emotioneel. Ook al lijkt in de huidige samenleving het gevoel nog de enige objectieve bron van waarheid te zijn, voor het recht doen aan het verleden geldt dat zeker niet.⁸⁴

78 Van Alphen, *Caught by History*, 59-62.

79 Zie over de ‘emancipatie’ van familiegeschiedenis en als ‘een geaccepteerde wetenschappelijke praxis’ Chris Dols, ‘Muzieknoten en voetnoten. Kunst, wetenschap en de geschiedschrijving over Limburg’, *Studies over de Sociaaleconomische Geschiedenis van Limburg* 68 (2023) 172-200, 174; en Michel Krielaars en Jeroen van der Kris, ‘Een ideaal haakje voor de wereldgeschiedenis’, *NRC* 15 maart 2024.

80 Ik noem twee recente voorbeelden, gebaseerd op de eigen familiegeschiedenis van de auteurs: Bas van Benda-Beckmann, *Het kleedje voor Hitler. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam en Antwerpen 2023), winnaar van de Libris Geschiedenisprijs 2024; Björn Rzoska, *Gedeelde grond* ([Aalter] 2024) en het interview met de laatste schrijver: Denise Schreuder, “‘Er is lang genoeg weggekeken en gezwegen’”, op www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/verbeeld-verleden-de-fricties-van-fictie/er-is-lang-genoeg-weggekeken-en-gezwegen/ (geraadpleegd 24 februari 2025).

81 Zie voor een evaluatie Jennifer V. Evans, Erica Fagen en Meghan Lundrigan, *Holocaust Memory in the Digital Mediascape* (London 2024). Een pakkend voorbeeld is de documentaire film *De bezette stad* van Steve McQueen uit 2023, gebaseerd op Bianca Stigter, *Atlas van een bezette stad. Amsterdam 1940-1945* (Amsterdam 2019; derde druk 2023). De film bestaat uit twee in elkaar grijpende portretten: “het ene toont van deur tot deur de nazibezetting die de stad nog steeds achtervolgt, het andere is een levendige reis door de (...) jaren van pandemie en protest [2020-2022].”

82 Paul van der Steen, ‘Een historisch personage mag je niets in de mond leggen’ [interview met Rick Honings en Benjamin Duerr], *Trouw* 26 oktober 2024.

83 Enzo Traverso, *Singular Pasts. The “I” in Historiography*, vert. Adam Schoene (New York 2023); oorspronkelijk *Passés singuliers. Le “je” dans l’écriture de l’histoire* (Montréal 2020).

84 Vergelijk Ignaas Devisch, *Een kleine filosofie van grote emoties* (Kalmthout [2023]); Lodewijk Dros, “Van alsmar onze emoties uiten worden we niet gelukkiger” [interview met Ignaas Devisch], *Trouw*, 9 januari 2024.

In de psychologie vereist verwerking een bewuste inspanning om persoonlijke en interpersoonlijke problemen op te lossen teneinde spanning en conflict te controleren, te verminderen of dragelijk te maken. Als historici zijn we niet geëquipeerd om bij te dragen aan de emotionele kant van traumaverwerking maar kunnen we wel bijdragen aan de verwerking van eigen of intergenerationeel trauma door de vorming van een narratief waarin de traumatische ervaringen in een accurate historische context worden geplaatst.

Een radicale focus op het reconstrueren, contextualiseren en representeren van levensverhalen draagt bij aan het rehumaniseren van mensen en leidt ons weg van het slachtofferdiscours dat nu debatten over historische en hedendaagse traumatische ervaringen vergiftigt. Dit beoogt bijvoorbeeld ook het in maart 2024 geopende Nationaal Holocaust Museum in Amsterdam: het ‘hermenselijken’ van de Joodse slachtoffers.⁸⁵ Rond de opening verwoordde directeur Emile Schrijver hoe verkeerd het is de herinnering aan mensen te reduceren tot die aan hun laatste weken en dagen. Natuurlijk herdenken we hen om hun lot, maar het gaat erom hen te zien als mensen met volwaardige levens, initiatief, handelings- en keuzevrijheid, hoe beperkt vaak ook.⁸⁶

Ook in mijn eigen onderzoek naar de Jodenvervolging in Noord-Brabant kijk ik voorbij het slachtofferschap van degenen die vervolgd en vermoord zijn. Een voorbeeld: Fred de Wit (1911-1942), één van de drie Joodse huisartsen in het vooroorlogse Tilburg, deelde niet alleen in het vreselijke lot van Bertram Polak, maar was ook de plaatselijk vertegenwoordiger voor Tilburg, Waalwijk en Oisterwijk van de zogeheten (Joodsche) Coördinatie-Commissie (JCC).⁸⁷ Deze werd in december 1940 opgericht door de Nederlands Israëlitische en de Portugees Israëlitische kerkgenootschappen om de gemeenschappelijke belangen van de Joden te behartigen bij de Nederlandse autoriteiten. Zodoende was Fred de Wit hier één van de drijvende krachten achter de steun en informatievoorziening aan Joden die met uitsluiting door de bezetter te maken kregen, zoals het ontslag van Joodse ambtenaren, de verplichting zich te laten registreren, de liquidatie van bedrijven en de uitsluiting uit het onderwijs en het openbare leven.

Culturele herinnering in een tijd zonder ooggetuigen

Het ontwikkelen van een narratief verloopt parallel aan cognitieve verwerking van het verleden en bestaat uit het vinden van samenhang, duiding en zelfevaluatie.⁸⁸ Meestal leidt dit niet tot volledige verwerking of het verdwijnen van het trauma, maar het krijgt in ieder geval een sociale betekenis: het wordt onderdeel van een conversatie.⁸⁹ Door erover te kunnen vertellen, kan de traumatische ervaring met anderen worden gedeeld. Als techniek wordt narratieve verwerking, ook wel aangeduid als *storytelling*, breed ingezet in de psychologische praktijk.⁹⁰ Het doel hiervan is dat mensen niet blijven vastzitten in gevoelens van hulpeloosheid, schuld of boosheid, maar een perspectief op heling ontwikkelen.⁹¹ Uiteindelijk gaat het erom dat getraumatiseerde personen of groepen hun handlingsruimte heroveren: door het ontwikkelen van een narratief over het ervaren trauma kunnen zij hun weerbaarheid, veerkracht en vermogen tot handelen opnieuw opbouwen.⁹²

Een historicus kan nooit als een soort narratieve psychotherapeut voor het collectief opereren. Maar hij of zij kan wel individuele verhalen waarin sprake is van trauma, integreren in een overkoepelend narratief, waarmee groepen of gemeenschappen meer greep krijgen op het verleden. Dat vereist dat de vergaarde levensverhalen een plaats krijgen in de sociale of culturele herinnering. Deze bestaat uit herinneringen die we uitspreken en delen

met elkaar. Gemeenschappelijke herinnering, de stapeling van individuele herinneringen aan een bepaalde gebeurtenis, verandert zo in een gedeelde herinnering, die de verschillende perspectieven integreert van iedereen die zich een gebeurtenis herinnert.⁹³ Deze uitwisseling van herinneringen vindt plaats door de encenering van een herinneringscultuur waarin we de herinnering aan een persoon of gebeurtenis (her)scheppen.⁹⁴ Hiermee wordt de plaats-, tijd- en contextgebonden praktijk van collectief herinneren en herdenken van in het verleden gelegen gebeurtenissen deel van de brede cultuur, ook van hen die er zelf niet bij waren, maar zich de herinnering eraan toe-eigenen als deel van hun eigen historisch bewustzijn en identiteit. Het bijvoeglijk naamwoord ‘cultureel’ in dit verband verwijst naar de functie van herinneringen in concrete culturele en sociale contexten.

Herinneringen zijn dynamisch en instabiel en bestaan in sociale zin alleen bij de gratie van uitwisseling, dankzij het narratief waarin ze vorm krijgen. Ze fungeren in een concrete culturele en sociale context en hun functie verschuift en verandert mettertijd. Het delen ervan heeft sociale, culturele en zelfs politieke consequenties. De literatuurwetenschapper Aleida Assmann verfijnde de ideeën van de socioloog Maurice Halbwachs (1877-1945) over het collectief geheugen.⁹⁵ Verwijzend naar Assmanns werk beschreef Frank van Vree herinneringen als ‘gedachten, gevoelens én praktijken die verwijzen naar het verleden’.⁹⁶ Ze bestaan in drie verschillende vormen: in ons hoofd; als herinneringen die we uitspreken en delen met anderen (dan zijn het ‘sociale herinneringen’); en in een ‘vaste’ vorm op papier, in foto en film, in kunstwerken en rituelen. De laatste zijn, zoals Assmann ze noemt, ‘culturele herinneringen’: ze maken het mogelijk dat herinneringen kunnen bewegen ‘door de tijd en de ruimte, over generaties en fysieke grenzen heen’.

We moeten ons realiseren dat het collectief geheugen of de collectieve herinnering niet hetzelfde is als een waarheidsgetrouw, betrouwbaar en genuanceerd beeld van het verleden.

- 85 Nationaal Holocaust Museum, *Achter de schermen. Behind the scenes* ([Amsterdam 2024]) naast afbeelding 23: ‘How to show the systematic dehumanisation and how to rehumanise the victims of the Shoah?’, Annemiek Gringold en Asjer Waterman, ed., *The National Holocaust Museum and the Hollandsche Schouwburg. Observe, reflect, act* (Amsterdam en Zwolle 2024) 61.
- 86 *Trouw*, 6 maart 2024.
- 87 Bijsterveld, *Ons huis*, 223-224.
- 88 Rivka Nirko-Mashiach e.a., ‘Coping with Trauma: Narrative and Cognitive Perspectives’, *Psychiatry. Interpersonal & Biological Processes* 67 nr. 3 (2004) 280-293 (DOI: 10.1521/psyc.67.3.280.48977).
- 89 Voor betekenisgeving als onderdeel van het verwerken van collectief trauma: Hirschberger, ‘Collective Trauma and the Social Construction of Meaning’.
- 90 Annie Brewster, *The healing power of storytelling. Using personal narrative to navigate illness, trauma, and loss* (Berkeley 2022); Aya Biran Nirko, ‘Narrative Healing: The Transformative Power of Storytelling as a Coping Mechanism’, op medium.com/@ClaireRedfieldBook/narrative-healing-the-transformative-power-of-storytelling-as-a-coping-mechanism-08bb3a2fd52a (9 januari 2024; geraadpleegd 8 februari 2025).
- 91 Tine Molendijk, ‘Niet alles is een trauma’, *NRC24* januari 2025, noemt het tweede ‘transformatieve erkenning’, in navolging van filosoof Nancy Fraser, ‘From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a ‘Post-Socialist’ Age’, *New Left Review* 212 (July/August 1995) 68-93, herdrukt in idem, *Justice Interruptus. Critical Reflections on the ‘Postsocialist’ Condition* (New York 1997).
- 92 Met als bekende voorbeelden geschreven door Holocaustoverlevenden: Viktor E. Frankl, *Man’s Search For Meaning* (Boston 2006; eerste druk 1959), oorspronkelijk ... *trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager* (München 1946); Edith Eva Eger, *The Choice. Embrace the Possible* (New York etc. 2017)
- 93 Margalit, *The Ethics of Memory*, 51-52.
- 94 Ann Rigney, ‘Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory’, *Journal of European Studies* 35 nr. 1 (2005) 11-28, geciteerd in Bijsterveld, *Ons huis*, 393-394; Astrid Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung* (Stuttgart en Weimar 2011; eerste druk 2004).
- 95 Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (eerste druk München 1999; paperback München 2018); Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, 15-36.
- 96 Voor dit en het volgende zie Frank van Vree, *De politiek van de geschiedenis. Een beschouwing over herinneringen, geschiedschrijving en multiperspectiviteit* (afscheidscollege Universiteit van Amsterdam 17 mei 2022; Amsterdam 2022) 9. Zie ook Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 13-14; Wim de Wagt, *Vijfhonderd meter namen. De Holocaust en de pijn van de herinnering* (Amsterdam 2021) 42-43.

Ze kunnen zelfs haaks op elkaar staan, zoals de historicus Bart van der Boom laat zien in zijn boek over de Joodse Raad.⁹⁷ Volgens hem is ‘de collectieve herinnering (...) er niet om ons een accuraat beeld van het verleden te verschaffen, maar om ons te vertellen wie wij zijn en hoe wij moeten leven.’ Wim de Wagt schrijft in zijn boek over de totstandkoming van het Holocaust Namenmonument in Amsterdam dat de culturele herinnering weliswaar vaak ‘duurzaam en concreet en dikwijls institutioneel gewaarborgd’ is, maar dat ‘de sociale

herinnering vele malen heterogener, rijker en gedetailleerder (is), en waarheidsgetrouwer dan de culturele herinnering ooit kan zijn.⁹⁸ Volgens Peter Romijn gaat het bij herinneringscultuur ‘niet alleen om gedeelde kennis over het verleden. Zij is ook een product van ervaringen, herinneringen en emoties. Dit draait allemaal om de vraag hoe mensen zichzelf en hun samenleving willen zien en welke lessen ze daaruit voor de toekomst willen trekken.’⁹⁹

Dat is vast ook de reden waarom ooggetuigen en nabestaanden soms moeite hebben met de vorm waarin de culturele herinnering zich concretiseert en zich storen aan monumenten en rituelen. Kortom: de relatie tussen een betrouwbaar beeld van het verleden, het collectief geheugen en herinneringscultuur is complex en niet zelden omstreden. Alle redenen dus om de culturele herinnering te blijven ijken aan de sociale herinnering, zolang dat mogelijk is.¹⁰⁰

Arnon Grunberg schreef in 2024: ‘Om de herinneringscultuur te behoeden voor verdere ontanding, pleit ik ervoor dat het verleden zelf weer even centraal dient komen te staan. Niet alleen door middel van ooggetuigenverslagen, hoe belangrijk die ook zijn.’ Verwijzend naar Frank van Vree stelt hij dat ‘ooggetuigenverslagen vooral dan zinvol zijn als ze zijn ingebed in het werk van historici. Dat het verleden net als het heden nu eenmaal complex is en absurd en net als het heden weinig troost biedt, mag ons daarbij niet ontmoedigen.’¹⁰¹ Peter Romijn beschrijft hoe de aanhoudende, sociaal, etnisch en politiek beladen discussie over wie een plaats verdienen in het ‘nationale verhaal’ over de Tweede Wereldoorlog, enerzijds heeft geleid tot grote diversiteit, terwijl anderzijds ‘de behoefte aan het verbindend verhaal als kader voor interpretatie blijft staan.’¹⁰² Zijn conclusie is stellig: ‘Wat is dan het verbindend verhaal? Ik zou zeggen: dat is geschiedenis, als discipline.’

Traumaverwerking geldt in de eerste plaats mensen die zelf te maken kregen met een collectief trauma, maar is vervolgens ook een opgave voor hun nazaten, de volgende generaties, die het trauma op een of andere manier erfden en vaak zien als onderdeel van wie zij zijn, hun identiteit. Juist nu de ooggetuigen langzaam verdwijnen, wordt de stem van de volgende generaties meer gehoord en belangrijker. Vaak zijn zij het die op zoek gaan naar wat in voorgaande generaties is gebeurd. Terecht merkte de voorzitter van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, Wim van de Donk, in aanloop naar het lustrumjaar 2024-2025 op dat deze herdenking een ‘kantelpunt’ kan zijn in de vernieuwing van herdenken en vieren: ‘Gelukkig kan een aantal van de overlevenden het verhaal nu nog zelf vertellen, maar een nieuwe generatie zal de traditie verder moeten dragen.’¹⁰³ Want ook de mensen die het trauma niet zelf of niet in hun familie meemaakten, spelen een rol in het verwerkingsproces, ofwel omdat zij zich medeverantwoordelijk achten voor de ‘omgang’ met en de duiding, herdenking, verwerking van het traumatische verleden, ofwel omdat zij zich als empathische medemens kunnen inleven in het leed dat andere mensen is aangedaan, ook al is dat lang geleden of op plaatsen ver van hier.

97 Bart van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam, 1941-1943* (Amsterdam 2022) 316-322, citaat 316.

98 De Wagt, *Vijfhonderd meter namen*, 44. In deze zin ook Van Vree, *De politiek van de geschiedenis*, 24.

99 Romijn, *De Lange Tweede Wereldoorlog*, 1-2.

100 Bijsterveld, ‘Herinneringen ijken en herijken’.

101 Arnon Grunberg, lezing in Kazerne Dossin 21 februari 2024, in verkorte vorm weergegeven als ‘Onze zoon is klein, onze liefde is wreed. De holocaust herdenken’, *De Groene Amsterdammer* nr. 11 (13 maart 2024), op www.groene.nl/artikel/onze-zoon-is-klein-onze-liefde-is-wreed (geraadpleegd 18 februari 2025); Van Vree, ‘Stemmen uit de duisternis’, 250-252.

102 Romijn, *De Lange Tweede Wereldoorlog*, 10-11.

103 Wim van de Donk, Persconferentie 28 augustus 2024, *De Limburger* 28 augustus 2024; idem, Toespraak tijdens het Najaarscongres Nederlands Genootschap van Burgemeesters, Eindhoven 3 oktober 2024, op www.4en5mei.nl/app/uploads/2025/01/Toespraak-Wim-van-de-Donk-3-oktober-2024-Eindhoven.pdf (geraadpleegd 17 februari 2025).

Levensgeschiedenissen in het archief

Zo eenvoudig als het tegenwoordig is om elementen van levensverhalen te vinden in archieven en online, zo lastig is het om er verantwoord mee om te gaan en er geschiedenis mee te schrijven. De recente discussie over het online doorzoekbaar maken van een deel van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) illustreert dat goed. Maar er zijn uit het recente verleden meer voorbeelden te noemen van archieven die om privacyredenen werden of worden afgeschermd. De onder historici en archivariissen inmiddels wijdverbreide overtuiging is dat openbaarheid van archieven, hoe pijnlijk de inhoud ook is, niet alleen een democratisch grondrecht is maar ook bijdraagt aan individuele en collectieve verwerking.¹⁰⁴ Indachtig mijn motto ‘niet weten is erger dan wel weten’ ondersteun ik van harte het pleidooi voor de uitbreiding van de Nederlandse privacywetgeving en de Archiefwet, zoals het plan is, met bindende bepalingen die historici en andere deskundigen in staat stellen ongehinderd onderzoek te doen of te faciliteren naar vragen die gaan ‘over het politiek gedrag onder voormalige totalitaire regimes, over genocide, misdaden tegen de menselijkheid, met name de Holocaust, of over oorlogsmisdaden’.¹⁰⁵ Maar ook anderen zouden, mits bijgestaan door deskundige archivariissen, hun weg in deze archieven moeten kunnen vinden.

Als aan deze voorwaarden wordt voldaan, kan een op basis van persoonlijke herinneringen vervaardigd narratief een rol spelen in de vorming van een collectieve identiteit. Inleving in het levensverhaal van een ander kan leiden tot identificatie, in de zin dat de lezer of toehoorder van een levensverhaal zijn of haar eigen levenservaring kan verbinden met die van een persoon uit het verleden. Als meer mensen dat doen, ontstaat zoiets als een collectief zelfbeeld, gebaseerd op een gedeelde verbinding met het verleden. Individuele levensverhalen bieden toegang tot het verleden, de mogelijkheid tot inleving in de levens van mensen van toen en tot bewustwording van hedendaagse maatschappelijke thema’s. Ze vormen de bouwsteen voor culturele herinnering, dat wil zeggen de handeling, de encenering en het proces van herinneren en herdenken, zich afspelend in het hier en nu.¹⁰⁶

Juist nu het aantal levende getuigen afneemt, groeit de behoefte plekken als zichtbare plaatsen van herinnering te markeren, waar heden en verleden elkaar raken. In dit verband is het te hopen dat, na de succesvolle ontwikkeling van Nationaal Monument Kamp Vught tot een volwaardige museale, educatieve en herdenkingslocatie, ook de *lieux de mémoire* in het traumalandschap of *terrorscape* rond dit kamp in samenhang worden ontwikkeld.¹⁰⁷ Hiervan maakten behalve Kamp Vught ook de gevangenis van de *Sicherheitsdienst* in ’s-Hertogenbosch, de gijzelaarskampen De Ruwenberg en Beekvliet in Sint-Michiëlsgestel, de *Polizeigefängnis* in Haaren en de buitencommando’s van Kamp Vught in heel Noord-Brabant deel uit.¹⁰⁸

Comparatief onderzoek van levensgeschiedenissen

Deze vooral narratieve aandacht voor individuele levensverhalen is niet compleet zonder een bestudering in samenhang, waarin levensgeschiedenissen met elkaar worden vergeleken en in een bredere context worden geplaatst. Al in mijn proefschrift over de pastoors in Noord-Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw combineerde ik de beschrijvende statistische analyse van een databestand met gegevens over twaalfhonderd pastoors met kwalitatieve gegevens over onder meer hun studie, loopbaan en levenswandel.¹⁰⁹ Op verge-

lijkbare wijze onderzoek ik nu de ruim driehonderd Joodse mannen, onder wie Bertram Polak en Fred de Wit, die op 16 juli 1942 vanuit Kamp Amersfoort naar Auschwitz werden gedeporteerd. Met het onderzoeken van de microgeschiedenis van deze mannen hoop ik een bijdrage te leveren aan de macrogeschiedenis van de Jodenvervolging in Nederland. Hierin vullen verhalend onderzoek naar levensverhalen en statistisch onderzoek van een grotere populatie elkaar aan, anders weten we niet wat de context en relevantie is van die individuele verhalen.

Met Peter Tammes bepleit ik al enige tijd een samenhangend onderzoeksprogramma en een nationaal wetenschappelijk platform dat gegevens, instrumenten en kennis aanbiedt met het oog op interdisciplinair, zowel kwalitatief als kwantitatief wetenschappelijk onderzoek naar de Jodenvervolging. Een eerste stap zou het opzetten van een voor wetenschappelijk onderzoek geëigende databank moeten zijn met de gegevens van de in Nederland vervolgte Joden, gebaseerd op volledige en authentieke bronnen zoals de Joodse Raadcartotheek, gekoppeld aan registratielijsten met Joodse inwoners en bestaande slachtofferlijsten. Informatie uit andere projecten en databestanden zou later kunnen worden toegevoegd. Bestaande lokale en regionale projecten zouden in een dergelijke databank of *repository* kunnen samenkomen.¹¹⁰ Hopelijk kunnen we hierin ook de resultaten opnemen van het onderzoek naar de Brabantse Joden tussen 1930 en 1945 dat vanaf 2020 onder mijn leiding is verricht.

Ik vat samen: de verhalen die historici schrijven, (her)scheppen de verleden werkelijkheid en maken het mogelijk over dat verleden te praten, het te duiden en zich eigen te maken. Als historicus heb ik me vaak afgevraagd wat de zin is van mijn werk. Mijn zoektocht van de afgelopen jaren en de onverwachte uitkomsten hiervan hebben me een nieuwe kijk op mijn vak gegeven. Het gezamenlijk zoeken naar het verleden geeft niet alleen inzicht in wat er gebeurd is, maar verandert ook de levens en onderlinge relaties van mensen van nu. Geschiedenis verbindt mensen met hun verleden en zodoende met elkaar. Het achterhalen van persoonlijke levensverhalen wordt dan een zoektocht van grote individuele en collectieve betekenis. Weten is heilzamer dan niet weten. Of, zoals de achttiende-eeuwse joodse mysticus Ba'al Sjem Tov (1698-1760) leert: 'Vergeten is ballingschap, herinnering het geheim van verlossing'. Als historici kunnen we weliswaar geen

- 104 Ewoud Kieft, 'Waarheid en misleiding in het archief. Welke antwoorden vinden we in het CABR?' (december 2024), op www.niod.nl/longreads/waarheid-en-misleiding-het-archief (geraadpleegd 12 februari 2025); Afelonne Doek, 'Ga uit van de helende werking van kennis uit het archief', *Trouw*, 7 januari 2025; Antia Wiersma, 'Ga in het oorlogsarchief te werk als een historicus', *Trouw* 13 januari 2025; 'Museum roepen op: Maak oorlogsarchieven versneld openbaar', *Trouw*, 26 februari 2025.
- 105 Zoals vastgelegd in overweging 158 van de AVG (Algemene verordening gegevensbescherming), de Nederlandse uitwerking van de 'Europese verordening 2016/679, betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens en tot intrekking van Richtlijn 95/46/EG (algemene verordening gegevensbescherming)'. Zie de post van Raymund Schütz (januari 2024) op www.linkedin.com/posts/raymund-schuetz-businessethics_wo2-avg-activity-7153336143072100353-erSr/?originalSubdomain=nl; Bob Coret, 'AVG en de "holocaust uitzondering"' op het platform van Kenniscommunity Informatie en Archief (KIA) op kiacommunity.nl/thoughts/2805 (juni 2024; beide geraadpleegd 5 januari 2025); Raymund Schütz, 'Chaos in de ontoegankelijkheid van oorlogsarchieven. Van belofte naar blokkade', *Archievenblad* 129 nr. 1 (2025) 6-7.
- 106 Rigney, 'Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory', 17. Zie ook Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 11-15.
- 107 Jeroen van den Eijnde, 'Wat hier nog huist aan kwaad. Kamp Vught, een plaats met vele verhalen' in: Arnoud-Jan Bijsterveld e.a., red., *Het andere verhaal van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Hertogenbosch 2025) 250-263. Voor het concept *terrorscape* of *traumascape* zie Rob van der Laarse, 'Kunst, kampen en landschappen. De blinde vlek van dadererfgoed' in: Frank van Vree en Rob van der Laarse, red., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 169-195; Rob van der Laarse, Carlos Reijnen en Francesco Mazzucchelli, 'Introduction. Traces of Terror, Signs of Trauma. Practices of (Re)Presentation of Collective Memory in Space in Contemporary Europe', Rob van der Laarse, Carlos Reijnen en Francesco Mazzucchelli, ed., ([Milano] 2024; special issue of *Vs. – Quaderni di studi semiotici* 119 (2014) 3-19.
- 108 Peter Bak, *Een oord van bang wachten. Kamp Haaren 1941-1944* (Hilversum 2018).
- 109 A.J.A. Bijsterveld, *Loverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- 110 Zie Peter Tammes, 'Holocaust namenmonumenten en onderzoek' op www.linkedin.com/pulse/holocaust-namenmonumenten-en-onderzoek-peter-tammes/ (geraadpleegd 1 februari 2025)

greintje veranderen aan de gruwelijkheden die in het verleden hebben plaatsgevonden, maar wel aan de manier waarop mensen de herinnering aan dit verleden verwerken.

Deze manier van mensen behulpzaam zijn in het construeren van een deelbaar narratief over het eigen, traumatische verleden brengt ons bij een laatste, wezenlijk aspect van mijn werk in de afgelopen jaren, namelijk publieksgeschiedenis. De rol van tolk of middelaar tussen verleden en heden is een rol die veel historici tegenwoordig vervullen. Publieksgeschiedenis of *Public History* is het domein waarin professionele historici hun publiek opzoeken om samen betekenis en vorm te geven aan het verleden.¹¹¹ Dit is soms lastig, omdat er geregeld spanning ontstaat tussen feit en fictie, wanneer de publieke neiging tot verbeelding en beleving het wint van de ‘wetenschappelijk verantwoorde afspiegeling van de reconstructie (...) van het verleden’.¹¹² Toch is het van groot belang nazaten van traumatische geschiedenis bij onderzoek te betrekken en hun op deze manier autonomie, zeggingsmacht en handelingsvrijheid te geven over hun eigen verleden.

Tot slot

Als hoogleeraar Cultuur in Brabant verkeerde ik 25 jaar lang in de bevoorrechte positie waarin ik samen met mensen binnen en buiten de wetenschap geschiedenis kon maken: met heemkundigen en andere liefhebbers, in televisieseries voor Omroep Brabant, via de programma’s voor deskundigheidsbevordering van Erfgoed Brabant en in de talrijke projecten die ik met allerlei partners mocht uitvoeren. Een mooi voorbeeld is de Stichting CECN (Cultureel Erfgoed Caribisch gebied en Nederland (2008-2011; voortgekomen uit de Werkgroep WO II en de West, 2006-2007), waarin we onderzoek deden naar het gedeelde verleden van Tilburgers van Surinaamse, Antilliaanse, Arubaanse en andere afkomst.¹¹³ In andere publiekprojecten varieerden de onderwerpen van de eetcultuur op sleutelmomenten in de levensloop tot de middeleeuwse geschiedenis van Sint-Oedenrode en van de geschiedenis van het hertogdom Brabant tot het herdenken van Joodse Noord-Brabanders in het project ‘Namen en Nummers Brabant’ (2021-2024).¹¹⁴ Hierin als middelaar mensen verbinden met het verleden en met elkaar was en is de rol die me past als een jas. Mijn opvolger zal de komende jaren door het bevorderen van erfgoedparticipatie in de regio een vervolg geven aan het gezamenlijk betekenis en vormgeven aan het verleden. Zelf zie ik uit naar het voortzetten van de bestudering van persoonlijke verhalen uit en over de Tweede Wereldoorlog in een nieuwe werkperiode van Brabant Herinnert, in de hoop en de verwachting dat provincie, subsidiegevers, gedenkplaatsen en musea tot hernieuwde samenwerking en subsidiëring komen, op weg naar honderd jaar bevrijding.¹¹⁵

111 Zie voor een recente analyse Dolly Verhoeven, ‘Voor iedereen, van iedereen? Kansen en dilemma’s van publieksgeschiedenis’, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg. Jaarboek 2024* 160 (2024) 252-267. In onze cursus *Transatlantic Perspectives: Representing History and Trauma (2021-2023)* gebruikten collega Margaret Rung (Roosevelt University, Chicago) en ik de volgende handboeken: Thomas Cauvin, *Public History. A Textbook of Practice* (New York en London 2022, tweede druk; DOI: 10.4324/9781003045335) en Cherstin M. Lyon, Elizabeth M. Nix en Rebecca K. Shrum, *Introduction to Public History. Interpreting the Past, Engaging Audiences* (Lanham MD etc. 2017).

112 Dols, ‘Muzieknoten en voetnoten’, 184-185 (‘Tussen feit en fictie’).

113 Arnoud-Jan Bijsterveld, ‘Op zoek naar een gedeeld verleden. Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse Tilburgers delen hun oorlogservaringen met andere Tilburgers’ in: Ad van den Oord, Jules Rijssen en Ted Schouten, *Een gemeenschappelijke strijd. Tilburg, Suriname, Aruba en de Antillen in de Tweede Wereldoorlog* (Tilburg 2007) 17-19.

114 Ida van der Lee, *Namen en Nummers. Tijdelijk monument voor een oneindig verlies* ([Amsterdam] 2022); ‘Namen en Nummers Brabant’ op www.verhalis.nl/namen-en-nummers-brabant (geraadpleegd 22 februari 2025).

115 Zie alvast Stichting Crossroads Brabant ‘40-’45, *Brabant, brug naar de vrijheid. 75 persoonlijke levensveranderende oorlogsverhalen* (Oisterwijk 2019); Arnoud-Jan Bijsterveld, Marc van Berkel, Jochem Commissaris, Wouter Loeff, Marc Verbeek, Abel Vierhout en Elize Weijers, red., *Het andere verhaal van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog* (’s-Hertogenbosch 2025).